

प्रतिभेच्या पंखावर

जेफ्री चॉसर ते टेड ह्यूझ

डॉ. सहदेव चौगुले-शिंदे (भेडसागावकर)
एम.ए., पीएच.डी., एलएल.बी. (स्पेशल)
कोल्हापूर.

रिया पब्लिकेशन्स

प्रतिभेच्या पंखावर : जेफ्री चॉसर ते टेड ह्यूझ
डॉ. सहदेव चौगुले-शिंदे

© सौ. विजया सहदेव चौगुले-शिंदे
'सालस', ११८२/१८३, प्लॉट नं. १६,
८ वी गल्ली, राजारामपुरी (पूर्व)
कोल्हापूर - ४१६ ०००.
फोन : २५२८४५६.
मोबा. : ९८२३४३१२८२.

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
२५०, ब-३०, शीतल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी
रावजी देसाई

मुखपृष्ठ
चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक
ओंकार ऑफसेट, कोल्हापूर.

द्वितीय आवृत्ती
मार्च, २०१२

किंमत
रुपये २१०/-

सौ. विजया
श्वेता
अस्मिता
अनिकेत
यांना

लेखकासंबंधी

डॉ. सहदेव आबासाहेब चौगुले-शिंदे यांचे मूळ गाव शाहूवाडी तालुक्यातील भेडसगाव हे आहे. ते इंग्रजीचे एक नामांकित, व्यासंगी प्राध्यापक म्हणून सर्वपरिचित आहेत. कोल्हापुरातील राजाराम महाविद्यालयातून बी.ए. (१९६८) व शिवाजी विद्यापीठातून एम.ए.ऑनर्स (१९७०) पदवी घेतल्यानंतर त्यांनी प्राध्यापक म्हणून काम सुरू केले. एम.ए.ला अमेरिकन लिटरेचर या विषयात विशेष प्रावीण्य मिळविल्याने डॉ. गुरुप्रसाद ठाकूर यांच्या प्रेरणेने व मार्गदर्शनाखाली त्यांनी 'आधुनिक अमेरिकन काव्यातील एकाकीपणाची भावना : रॉबिनसन, फ्रॉस्ट व एलियट' या विषयावर प्रबंध लिहून १९८४ साली पीएच.डी. ही पदवी संपादन केली. नंतर १९९० साली त्यांनी एलएल.बी. स्पेशल ही पदवी प्राप्त केली. पाश्चिमात्य आणि पौराण्य तत्त्वज्ञानाचा एक खोल ठसा त्यांच्या लेखनातून आढळून येतो.

अवघड गोष्टींचे आव्हान स्वीकारून काहीतरी वेगळे करण्यासाठी ते सतत धडपडत असतात. गांधी, नेहरू, डॉ. आंबेडकर, डॉ. राधाकृष्णन, रसेल, काम्यू, यशवंतराव चव्हाण इत्यादी थोरांच्या विचारांचा, आदर्शांचा एक खोल ठसा त्यांच्या व्यक्तिमत्वात उमटला आहे. यशवंतरावांच्या प्रेरणेनेच ते मराठीतील लेखनाकडे वळले.

सा. सकाळ, सा. लोकप्रभा, दै. पुढारी, दै. सकाळमधून त्यांच्या कविता, कथा व लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांचा 'Loneliness in Modern American Poetry : Robinson, Frost and Eliot' हा ग्रंथ मेहता पब्लिशर्स, पुणे यांनी प्रसिद्ध केला आहे. 'Loneliness in English Poetry : 1798-1973' हा त्यांचा ग्रंथही अलीकडेच प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांचा 'पाथेय' हा चरित्रसंग्रह व 'छंद अक्षरांचा' हा ललितलेख संग्रह अजब पब्लिकेशन्सनी प्रसिद्ध केला आहे. त्यांचा 'शब्द सावल्या' हा काव्यसंग्रही प्रसिद्ध झाला आहे.

लेखकाचे मनोगत

'पाश्चिमेकडील वारा' या दैनिक पुढारीच्या 'बहार' पुरवणीतून प्रसिद्ध झालेल्या लेखमालेतून मी सव्वीस प्रमुख इंग्रजी कवींचा मराठी भाषकांना परिचय करून दिला. हे सर्व लेख एकत्र करून श्री. महालक्ष्मी प्रकाशनने ते 'प्रतिभेच्या पंखावर' या शीर्षकाने ग्रंथरूपाने १९९९ साली प्रसिद्ध केले. 'प्रतिभेच्या पंखावर' या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ती वाचकांच्या हाती देताना मला आनंद होत आहे. या आवृत्तीला मी माझे आडनाव 'चौगुले-शिंदे' असे लावले आहे.

या लेखमालेत वाचकांनी जो रस घेतला, जो प्रतिसाद दिला आणि ज्या अपेक्षा व्यक्त केल्या त्यामुळे मूळ माफक हेतूची व्याप्ती वाढवावी लागली. पहिले काही कवी सोडल्यास पुढे कवीबद्दलची माहिती व चर्चा वाढत गेली आहे.

इंग्रजी कवींचा परिचय करून देताना कवींची निवड ही तशी अवघड बाब नव्हती. पण निवडलेल्या कवींच्या अनेक उत्तम कवितांतून तीन-चार कवितांची निवड करणे अवघड होते. हा ग्रंथ म्हणजे इंग्रजी काव्यक्षेत्रातील प्रमुख सव्वीस कवींचा संक्षिप्त परिचय आहे. ज्या सामाजिक, राजकीय वातावरणात कवींनी आपले काव्य लिहिले त्याचे ओझरते दर्शन चॉसर, स्पेन्सर, मिल्टन, ड्रायडन, ब्लेक, वर्डस्वर्थ, टेनिसन, एलियट, लार्किन या कवींच्या सुरुवातीला आले आहे. कित्येक उत्तम कवी जागेअभावी या ग्रंथात येऊ शकलेले नाहीत; म्हणून त्यांचे महत्त्व कमी आहे असे प्रस्तुत लेखकाचे मत नाही. लेख जसे लिहिले आणि त्या त्या वेळी प्रसिद्ध झाले तसेच या ग्रंथात प्रसिद्ध केले आहेत. लेखनातील उत्स्फूर्तपणा त्यामुळे राखला गेला आहे.

जेफ्री चॉसर हा इंग्रजी काव्याचा जनक समजला जातो. त्यामुळे त्याच्यापासून सुरुवात करणे क्रमप्राप्त आहे. टेड ह्यूझ हा नोव्हेंबर १९९८ म्हणजे त्याच्या निधनापर्यंत इंग्लंडचा राजकवी होता. या ग्रंथातील शेवटचे प्रकरण त्याच्यावर आहे. शेक्सपियरसारख्या विश्वविख्यात प्रतिभावंतावर लिहावे तितके थोडेच आहे हे पाश्चिमात्य समीक्षकांनी दाखवून दिले आहे. इंग्रजी काव्यातील त्याचे महत्त्व सांगण्यासाठी त्याच्यावर केवळ सारवजा लिहिले आहे.

कोणतेही लेखन हे वाचकांसाठीच असते. लेखन पूर्ण व प्रसिद्ध होईपर्यंत लेखकाचे असते; प्रसिद्धीनंतर तो नाममात्र राहतो. मग लेखन हे वाचकांच्या मालकीचे होते. म्हणून वाचकांच्या मतांचा, प्रतिसादांचा, प्रतिक्रियांचा आदर करणे आवश्यक ठरते.

‘पश्चिमेकडील वारा’ ही लेखमाला चालू असताना अनेक वाचकांनी प्रत्यक्ष भेटीत, पत्र व दूरध्वनीद्वारे आपली मते व्यक्त केली व मला प्रोत्साहन दिले. ही लेखमाला यशस्वी करण्यात त्यांचा वाटा मोलाचा होता. अशा वाचकांत ज्येष्ठ स्नेही, सहकारी, प्राध्यापक, कित्येक विद्यार्थी व परिचित होते. त्यांनी दिलेल्या प्रतिसादाबद्दल त्या सर्वांचा मी मनःपूर्वक आभारी आहे.

या ग्रंथाची मुद्रणप्रत तयार करण्यात मला माझी कन्या श्वेता हिचे सहकार्य लाभले. श्री. दत्तात्रय चौगुले-शिंदे यांच्या सुरेख रेखाचित्रांमुळे ग्रंथ उठावदार बनला आहे. अजब पब्लिकेशन्सचे शितल मेहता व त्यांचे सहकारी यांच्या सहकार्यानेच ही दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध होत आहे. या सर्वांचा मी आभारी आहे.

- डॉ. सहदेव चौगुले-शिंदे
कोल्हापूर.

प्रस्तावना

काव्य : आस्वाद आणि अनुभूती

काव्याची नेमकी व्याख्या करणे तसे अवघड आहे. काव्याच्या विविध व्याख्यांचा सारांश असा की, ते उत्तम शब्दांची उत्तम व्यवस्था असते. ते उत्स्फूर्तपणे, स्वाभाविकपणे येत असते, होत असते. झाडाला पाने येतात तसे काव्य आले नाही तर ते न आलेले बरे, असे कीटस् म्हणतो. काव्य हे डिकासारखे निर्माण होत असते. गारगोटीतील अग्नी घर्षणाशिवाय व्यक्त होत नाही; पण काव्यज्योत आपोआपच प्रज्वलित होते, असे शेक्सपियर म्हणतो. जे. एस. मिल म्हणतो की, काव्य हे कवीचे एकांतात केलेले स्वगत असते. कोणतीही कला, काव्य हे चिंतनाच्या माध्यमातून घेतलेले जीवनदर्शन असते.

काव्य सात्विक, तात्विक असते. ते गहनगंभीर असते. काव्यात अर्थसौंदर्याला खूप महत्त्व असते. ज्ञानेश्वर म्हणतात, ‘तेथ लावण्याची ठेव/अर्थ शोभा.’ काव्याचा अर्थ बंद अत्तराच्या बाटलीतील अत्तरासारखा, नारळातील पाण्यासारखा, फळातील रसासारखा तर विविध स्तरांच्या आत असलेल्या कांद्याच्या केंद्रवर्ती गाभ्यासारखा असतो. काव्याचा अर्थ त्याच्या आत्म्यात असतो तर त्याचा आत्मा त्याच्या अर्थात असतो. काव्याची भाषा कधी साधी, मृदु असते तर कधी कठीण व प्रक्षोभाची भाषा असते. प्रक्षोभांची भाषा साध्या, सरळ पद्धतीने समजेलच असे नाही. कित्येकदा कवीने निर्माण केलेली व्यवस्था ढिली, विस्कळीत केल्याशिवाय काव्यार्थाची प्राप्तीच होऊ शकत नाही. काव्यात व्यक्त झालेल्या भावना व अर्थ जेव्हा आपले होतात तेव्हाच त्याचा आस्वाद घेतला असे होते. अशा सखोल व्याप्त आस्वादातूनच आनंदप्राप्ती होते.

काव्यानंद हा एक उच्च दर्जाचा, गंभीर स्वरूपाचा आनंद असतो, कारण एका उच्च व गंभीर स्वरूपाच्या कृतीपासून तो मिळत असतो. हा आनंद जसा वाचकाला मिळतो तसा कवीलाही मिळत असतो. काव्यापासून काहीतरी मिळाल्याचा आनंद वाचकाला होतो तर एका उत्कट भावनेपासून मुक्त झाल्याचा

आणि नवनिर्मितीचा आनंद कवीला मिळत असतो. रॉबर्ट ब्रिजेस एका कवितेत म्हणतो, “मला सुंदर वस्तू आवडतात. त्यांचा मी शोध घेतो व त्यांची पूजा करतो. मीसुद्धा काहीतरी नवीन निर्माण करीन कारण There is joy in the making.” काम्यूने म्हटल्याप्रमाणे नवनिर्मिती करणारी व्यक्ती दुहेरी जीवन जगत असते तर नित्सेने म्हटल्याप्रमाणे 'creating is a great salvation from suffering.'

काव्य म्हणजे केवळ कल्पनाशक्ती नसून, कल्पनाशक्तीच्या माध्यमातून जीवनाचा तळ शोधण्याचा तो एक प्रकार असतो, प्रयत्न असतो. त्याच्या अंगभूत गुणामुळे काव्य हे समजायला अवघड जाते म्हणून वाचकांत चिकाटी आणि सहनशीलता असावी लागते. पहिल्याच वाचनात संपूर्ण कविता कळली पाहिजे असा दुराग्रह असता कामा नये कारण एखादी गोष्ट समजण्याची प्रक्रिया आपण समजतो तितकी सोपी नसते. सामान्यपणे सर्वच भाषांतील आधुनिक काव्य अवघड आहे. शास्त्र आणि तंत्रशास्त्रीय प्रगती व आधुनिक जीवनाची गुंतागुंत ही आधुनिक कविता अवघड असण्याची काही कारणे आहेत. क्लीएन्थ ब्रुक्स हा अमेरिकन समीक्षक म्हणतो, “बहुतांश आधुनिक काव्य अवघड आहे. त्यातील काही आधुनिक काव्य अवघड आहे कारण त्यांचा कवी (snobbish) शिष्ट वागतो आणि मुद्दामच तो आपला वाचकवर्ग मर्यादित करतो. काही आधुनिक काव्य अवघड आहे कारण कवीच चांगले नाहीत. काही आधुनिक काव्य अवघड आहे आणि याचे कारण म्हणजे आपल्या आधुनिक संस्कृतीचे काही गुंतागुंतीचे पैलू व प्रश्न होत. बरेच आधुनिक काव्य अवघड आहे कारण काव्य हे काव्य आहे असे समजून ते तसे वाचायची वाचकांनी सवय लावून घेतलेली नसते.”

वास्तवातील जीवन व कलाकृतीमधील जीवन यांच्यात जो फरक असतो त्याचे वर्णन रोमन इन्गार्डने ‘इनडिटरमिनसीज’ असे केले आहे. साहित्यकृतीतील या ‘इनडिटरमिनसीज’ना, या पोकळ्यांना अथवा मोकळ्या जागांना सार्त्र ‘सायलन्सेस’ तर इलेन शोवॉल्टर ‘फिशर्स’ व ‘द नॉट सेड’ असे समजतात. काव्यात अशा पोकळ्या, रिक्त जागा जास्त असतात आणि त्या भरून काढताना जास्त वेळ लागतो व जास्त श्रम पडतात. स्वाभाविकपणे आस्वाद व आनंदही वाढतो.

जीवनाचे दुसरे नाव म्हणजे निवड. प्रत्येकाला प्रत्येक क्षणाला कसली ना कसली निवड करावीच लागत असते. निवड ही आपल्या स्वभावावर, सामर्थ्यावर अवलंबून असते. काहींची निवड क्षमतेच्या अलीकडची तर काहींची क्षमतेच्या पलीकडची असते. निवड कशी करावी, निवड कशी असावी यासंबंधीचे मार्गदर्शन रॉबर्ट फ्रॉस्ट यांच्या 'The Road not Taken' या कवितेतून मिळते. जंगलातून चालत असताना कवी अशा स्थळी येतो की, जिथून दोन रस्ते वेगवेगळ्या दिशेने जातात. नेमका कोणता रस्ता घ्यावा असा त्याला प्रश्न पडतो तो थोडा मागे सरकतो. दोन्ही रस्त्यावर नजर टाकतो. त्यातील एक रस्ता जवळच झाडाझुडपांत लुप्त होतो तर दुसरा अनंत असतो. दुसऱ्या रस्त्याने फारसे कुणी गेलेले नसते म्हणून कवी तो रस्ता निवडतो आणि अशा निवडीमुळेच त्याच्या जीवनात फरक पडलेला असतो. सामान्य माणसे मळलेल्या वाटेने जाणे पसंत करतात तर कवी, तत्त्ववेत्ते, संतमहात्मे, थोर विभूती वेगळ्या, अनोळखी वाटेने जाणे पसंत करतात. कधी कधी तेच स्वतः रस्त्यांचे निर्माते असतात. इतिहासापासून आपल्याला शिकायला मिळते की, महापुरुष ज्या दिशेने गेले त्या दिशेने पुढे रस्ते तयार झाले.

रस्त्यासंबंधीचा असाच काहीसा विचार कवी अनिलांच्या ‘दोन वाटा’ या कवितेत व्यक्त झाला आहे. वाटचुकार वासराशिवाय जिथे कोणी जाणार नाही. तिथे कवी गेलेला असतो. त्याच्यापुढेही फ्रॉस्टसारखाच प्रश्न पडतो आणि कवीचा तो प्रश्न असा सुटतो. “तिथे पुन्हा दोन वाटा फुटलेल्याच्या खुणा दिसतात / एक जरा सरावलेली दुसरीवर ठसे नसतात / तिने चाहूल नाही म्हणून पाऊल पाऊल ओढून नेले / सोडून दिल्या वाटेकडे फिरून फिरून पाहू दिले.”

जीवनातील नैराश्याची परिणती काय होते, मानवी जीवन शेवटी आहे तरी काय, मानवी अस्तित्वाचा अर्थ तरी काय अशा प्रश्नांची उत्तरे शोधताना आपल्याला काव्याचे खूपच साहाय्य होते. शेक्सपियरच्या हॅम्लेटचे To be, or not to be हे, तर मॅकबेथचे She should have died hereafter हे स्वगत, कुसुमाग्रजांची असह्य व विंदा करंदीकरांची ‘तेच ते’ ही कविता, हे सारे एकत्र वाचल्यानंतर जीवन्नरूपी जाळ्याचे धागे आणि रंग समजू लागतात. त्या धाग्यांच्या गाठी सोडवण्यास मदत होते.

हॅम्लेटच्या मनात आत्महत्येचे विचार येतात कारण त्याच्या कुटुंबात,

समाजात त्याला संशयाचे, विश्वासघाताचे वातावरण दिसते. जग आणि जीवन त्याला एक तुरंग वाटू लागते. जगात खरे प्रेम नाही अशी त्याची धारणा बनते. जीवनाचे गूढ उकलण्यासाठी तत्त्वज्ञान पुरेसे नाही असे त्याचे मत बनते. त्याच्या दोलायमान. दुभंगलेल्या मानसिक अवस्थेचे प्रतिबिंब त्याच्या 'To be, or not to be' या स्वगतात आढळते. हे स्वगत 'हॅम्लेट' या नाटकाच्या तिसऱ्या अंकात येत असल्यामुळे नाटकही येथे दुभंगते आहे असे वाटते. हॅम्लेटच्या व्यथा, जीवनाबद्दलच्या मूलभूत समस्यांना वाचा फोडणारे हे स्वगत शेक्सपियरने नाटकाच्या हृदयातच कोरले आहे असे म्हणायचा माहे टाळता येत नाही.

या स्वगताची सुरुवात 'To be, or not to be, that is the question' या ओळीने होते. याचे मराठीत भाषांतर सामान्यपणे 'जगावं की मरावं, हाच एक प्रश्न आहे' असे केले जाते. पण वि. वा. शिरवाडकरांनी आपल्या 'नटसम्राट' या नाटकात 'ते जगावं की मरावं हा एकच सवाल आहे' असे केले आहे. याचा अर्थ असा की, जेव्हा आपल्याला जगावं की मरावं असा प्रश्न पडतो तेव्हा ते दोन वेगवेगळे प्रश्न नसतात? तर तो अखिल अस्तित्वाबद्दलचा एकच प्रश्न असतो कारण आपण जगायचे ठरवले तर मरायचा प्रश्नच येत नाही आणि आपण मरायचे ठरवले तर जगायचा प्रश्नच येत नाही. जोदरशर्दक 'च'ची जागा बदलून, पुढे जाऊन असेही म्हणता येईल की, 'जगावं की मरावं हा एक प्रश्नच आहे.' कारण जगावं का, कसं, कशासाठी आणि मरावं का, कसं, कशासाठी हा एक प्रश्नच आहे.

मग पुढचा प्रश्न येतो तो असा. दुष्ट, क्रूर नशिबाचे बाण झेलत, तडाखे खात जगण्यात आणि असा मानसिक त्रास सहन करण्यात काही अर्थ, उदात्तता आहे का? या दुःख सागराविरुद्ध बंड करून सान्या दुःखाचा शेवट करावा का? मृत्यू म्हणजे चिरनिद्रा म्हणजे इथे नसणे. अशा चिरनिद्रेत जी काही स्वप्ने येतील ती आपल्या जीवनाला पूर्णविराम देतील. मग दीर्घायुष्य म्हणजे आपत्ती वाटू लागते. कोण सहन करणार काळाच्या चाबकाचे फटके, जुलमी लोकांचे अत्याचार, गर्विष्ठ माणसाने आपला केलेला तिरस्कार, नाकारलेले प्रेम, कायद्याचा विलंब (हा प्रश्न तेव्हाही होता) व सत्ताधाऱ्यांचा उन्मत्तपणा. हे जीवनाचे कंटाळवाणे ओझे कुरकुरत घाम गाळत कोण वाहणार? मृत्यूनंतर आपले काय होत असेल याचे भय आपली इच्छाशक्ती डळमळीत करते आणि ते भयच आपल्याला

इथल्या वाईट गोष्टी सहन करत जगायला भाग पाडते. अशा विचारांनी हॅम्लेटचा निर्णय काळवंडला जातो आणि कृती करणे त्याला अवघड जाते. जगण्यात त्याला स्वारस्य वाटत नाही आणि मरणात उत्तर सापडत नाही. त्याच्या 'To be, or not to be' या प्रश्नाचा शेवट त्याच्या मृत्यूपूर्वीच्या 'Let it be' या प्रतिपादनात होतो.

विंदा करंदीकरांनी मध्यमवर्गीयांच्या जीवनातील यांत्रिकतेचे औपरोधिक वर्णन 'तेच ते' या कवितेत केले आहे. जीवनात सकाळपासून रात्रीपर्यंत तेच ते घडत असल्यामुळे ते बेचव, नीरस आणि निरर्थक बनते. अशा जीवनात हत्या आणि आत्महत्याही निरर्थक ठरतात. त्या केल्या काय किंवा नाही केल्या काय, फारसा फरक पडत नाही. कवितेच्या शेवटच्या कडव्यात कवी म्हणतो, 'करीन म्हटले आत्महत्या; रोमियाची आत्महत्या; दधिचीची आत्महत्या ! आत्महत्याही तीच ती ! आत्माही तोच तो ; हत्याही तीच ती ! कारण जीवनही तेच ते ! आणि मरणही तेच ते !' जीवन आणि मरण दोन्हीही सारखे असल्यामुळे जीवनाची निवड करणे त्यातल्या त्यात बरे. हॅम्लेटच्या मनातील आत्महत्येबद्दलची साशंकता आणि अनिश्चितता करंदीकरांच्या 'करीन म्हटले आत्महत्या' (...पण) या ओळीतून व्यक्त झाली आहे.

मॅकबेथचा नोकर सेटन लेडी मॅकबेथच्या निधनाची बातमी त्याला देतो. अगोदरच संकटांनी घेरलेल्या, एकाकी पडलेल्या आणि जीवन निरर्थक वाटत असलेल्या मॅकबेथच्या तोंडून 'She should have died hereafter' हे स्वगत बाहेर पडते. तो इतका अडचणीत सापडला आहे की, तिच्या मृत्यूचा साधा विचारही करायला त्याच्याजवळ वेळ नाही. म्हणून तो म्हणतो की, तिने कधीतरी नंतर मरायला हवे होते (जणू मृत्यू आपल्या हातात असतो.) हे स्वगत समर्पक प्रतिमांनी आणि त्यातील जीवनभाष्यामुळे फारच परिणामकारक झाले आहे. काळाचे 'तेच ते पण' शेक्सपियरने 'Tomorrow, and tomorrow, and tomorrow' या ओळीतून व्यक्त केले आहे. मॅकबेथला जीवन हे अल्पकाळ तेवत राहणाऱ्या मेणबत्तीसारखे वाटते. मेणबत्तीचे वितळणे आणि जीवनाचे विरून जाणे यात काहीच फरक नसतो. जीवन म्हणजे चालती बोलती छाया. जीवनाच्या रंगभूमीवर माणसाची भूमिका ही एखाद्या अकुशल नटाच्या भूमिकेसारखी असते. तो या रंगभूमीवर तोऱ्यात वावरतो, चिडतो, असंतुष्ट बनतो.